

گستره آثار و اندیشه‌های عطار در جهان

«عطار ما، مشام جان مشتریان را با نعمات روح‌بخش خود معطر می‌سازد اما وی تنها عطار نیست، بلکه پزشک هم هست و داروی بیماران خود را ترکیب می‌کند. پیشه حقیقی او آن است که نخست جان‌های عاشقان را در دام زرین جمال اسیر و سرمست باده عشق کرده، آن‌گاه آن عاشقان دل‌خسته را به‌کمک معجون و اکسیر خویش تسلی و راحتی ابدی بخشد. آری عطار هم عطر فروش و دواساز شایسته‌ای است و هم حکیمی است که فلسفه شک و تردید را که موجب سرگردانی هممیهن و همسایه خاک وی، یعنی خیام نیشابوری، گردید پشت سر گذاشته و از گمراهی در آن بادیه رهایی یافته‌است.»^۱

این سخنان لویی مسانن (Louis Massignon)^۲ است؛ یکی از ایران‌شناسان نامی روزگار و شیفتگان شیخ عطار.

مولوی در مثنوی معنوی درباره عطار می‌گوید:

هفت شهر عشق را عطار گشت ما هنوز اندر خم یک کوچه‌ایم

و یا در جایی دیگر:

من آن مولای رومی‌ام که از کلکم شکر ریزد ولیکن در سخن گفتن غلام شیخ عطارم

این عطار کیست که اغلب بزرگان و اندیشمندان جهان شیفته و مدهوش او بوده‌اند؟

فریدالدین أبو حامد محمد بن ابوبکر ابراهیم بن اسحاق معروف به عطار نیشابوری از شاعران و عارفان بزرگ ایران‌زمین در قرن ششم هجری قمری است.

حکایات و افسانه‌ها درباره او بسیار است؛ از آن جمله که عطار پیش از آن‌که ترک مال و هستی گوید و قدم در وادی سلوک نهد، در دگان خویش نشسته بود. گدایی ژنده‌پوش بر وی گذر کرد و چیزی خواست. عطار چیزی نداد و گدا پرسید: «خواجه چگونه جان به عزرائیل خواهد داد؟» عطار پرسید: «تو جان خویش چگونه خواهی داد؟» مرد کاسه‌ای در دست داشت. آن را زیر سر نهاد پاهایش را به‌سوی قبله دراز کرد، چشم بر هم نهاد و گفت: «این‌طور» و

^۱ روحانی، فواد، (۱۳۵۱ش.)، تصحیح الهی‌نامه، تهران: زوار، ص. ۱۵.

^۲ Wikipedia 'لویی مسانن'

Louis Massignon was a Catholic scholar of Islam and a pioneer of Catholic-Muslim mutual understanding. He was an influential figure in the twentieth century with regard to the Catholic church's relationship with Islam

در دم جان داد. این واقعه بود که عطار را به خود آورد. وی را واداشت که هر چه داشت، به فقیران دهد و خود به یک خانقاه (خانقاه رکن‌الدین اکاف) برود و گوشه‌ای گزیند.^۳

او از کودکی به آموختن مشغول شد و آن‌طور که در آثارش هویداست، قرآن، حدیث، فقه، تفسیر، نجوم، کلام، طب و ادب را فرا گرفته و به فنون علوم زمان خویش اشراف و آگاهی داشته‌است؛ اگر چه برنارد ای. زاینر (Burnard A. Reinert) معتقد است که عطار در طول عمر خود به‌جز یک شاعر معروف نبوده‌است مگر در شهر زادگاهش و بزرگی او به‌عنوان یک عارف، شاعر و یک استاد روایتگری تا قرن ۱۵م. کشف نشده‌است.^۴ از این شاعر و صوفی بزرگ جهان، آثار و کتب متعدّد باقی مانده‌است که نام او را برای همیشه بر صفحات تاریخ بشریت ماندگار می‌کند.

درباره آثار و کتب عطار هم نقل‌های متعدّدی وجود دارد. رضائلی خان هدایت تعداد آثار او را ۱۹۰، قاضی نورالله ۱۱۴ و دولت‌شاه ۴۰ کتاب پنداشته‌اند.^۵ هلموت ریتز (Hellmut Ritter) براساس تکامل معنوی عطار، آثار او را در سه مرحله طبقه‌بندی می‌کند و در این‌که آثاری که در دوران پیری عطار به او منتسب است تردید می‌کند.^۶ در پژوهش‌هایی که در قرن حاضر از سوی پژوهشگرانی چون بدیع‌الزمان فروزانفر و شفیع کدکنی انجام شد و مورد قبول اغلب محققان نیز می‌باشد و همچنین براساس آنچه عطار خود در کتاب تذکرة الاولیاء آورده‌است، می‌دانیم که آثار قطعی او شش اثر نظم و یک نثر است:

۱. اسرارنامه: قالب این اثر مثنوی است و شامل ۳۳۰۵ بیت در ۲۲ مقاله است.
۲. الهی‌نامه: عطار در کتاب مختارنامه خویش با نام خسرونامه به این کتاب اشاره کرده‌است. این اثر شامل داستان‌های کوتاه و بلند زیبایی است که همگی درون یک داستان اصلی قرار داده شده‌اند.
۳. منطق‌الطیور: مقامات الطیور که با نام منطق‌الطیور نیز خوانده می‌شود، داستان سفر مرغان است برای دیدار سیمرغ. طولانی‌ترین داستان این کتاب داستان شیخ صنعان است که حدود ۴۰۸ بیت دارد.
۴. مصیبت‌نامه: عطار در این کتاب مصیبت‌ها و گرفتاری‌های روحانی سالک را در قالب حکایات جذاب و خواندنی آورده‌است.
۵. مختارنامه: مجموعه‌ای از رباعیات است دارای پنجاه باب و در موضوعات مختلف.
۶. تذکرة الاولیاء: شرح حال نود و هفت تن از بزرگان اسلام و مشایخ صوفیه است که با امام جعفر صادق(ع) شروع شده‌است و ختم آن امام محمد باقر(ع) است. در این کتاب توالی تاریخی اسامی معتبر نیست.
۷. دیوان اشعار: مجموعه قصاید و غزلیات عطار است که بیشتر آن‌ها عرفانی و دارای مضمون‌های بلند صوفیانه است. «غزلیات عطار را می‌توان تحت سه عنوان عادی، عرفانی و قلندری مندرج ساخت» (فروزانفر، ۱۳۵۳، ۸۱). فروزانفر الهی‌نامه، جواهرنامه، خسرونامه و شرح‌القلب را نیز از آثار احتمالی عطار می‌داند.

^۳ زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۳ش.)، با کاروان حله، تهران: امیرکبیر.

^۴ <https://www.iranicaonline.org/articles/attar-farid-al-din-poet>

^۵ فروزانفر، بدیع‌الزمان، (۱۳۵۳ش.)، شرح احوال، نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری، تهران: دهخدا، ص. ۷۵.

^۶ <https://www.iranicaonline.org/articles/attar-farid-al-din-poet>

اندیشه‌ها و نوشته‌های شیخ عطار در ظرف زمان و مکان خویش نماند. روح او به تمامی سرزمین‌ها سفر کرد و در جان و دل همه ملل جهان نشست. آشنایی جوامع دیگر غیر از ایران با اندیشه‌های او از طریق ترجمه‌هایی بود که از اشعار و آثار او صورت گرفت.

قرائن نشان می‌دهد که آشنایی با نام عطار تقریباً به‌طور تصادفی و از طریق ترجمه منظومه **مثنوی پندنامه** یا **نصیحت‌نامه** بود که البته در انتساب آن به عطار تردید وجود دارد. در ۱۸۱۹م. یک روحانی مسیحی از کالج منچستر، به نام **جی. اچ. هیندلی (J.H. Hindley)**، ویرایش زیبایی از متن فارسی پندنامه در لندن منتشر کرد. پس از او شرق‌شناس فرانسوی **سیلوستر دوساسی (Silvestre de Sacy)** ترجمه‌ای از اشعار عطار ارائه داد. پس از این دو، شرق‌شناسان بسیاری به ترجمه آثار عطار روی آوردند و این ترجمه‌ها بر شهرت این شاعر و عارف در جوامع دیگر افزود اما شاید نخستین کس که به‌طور نسبتاً جامع و گسترده‌ای به کلیت آثار عطار پرداخت، خاورشناس برجسته آلمانی هلموت ریتر بود که حاصل پژوهش‌های عمیق خود را درباره‌ی وجوه مختلف فکری و اعتقادی عطار در کتاب **ارزنده دریای جان (Das Meer der Seele: Mensch, Welt, und Gott in den Geschichte des)** منتشر کرد.

آنچه در دریای جان مبنای تحلیل عالمانه ریتر از اندیشه‌های دینی، اخلاقی و عرفانی عطار قرار گرفته‌است، منظومه‌های اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه هستند. او نخست ساختار صوری و سبک روایی هر یک از این چهار اثر را وصف، و سپس درونمایه‌های کلیدی آن‌ها را کلاً در سی عنوان طبقه‌بندی می‌کند. این بخش‌های سی‌گانه همان‌طور که اشاره شد، تماماً به موضوعات دینی، اخلاقی و عرفانی می‌پردازند.^۷

پس از هلموت ریتر اندیشه‌ها و آرای عطار بیش از گذشته مورد توجه شرق‌شناسان قرار گرفت. کنگره‌های متعدد در گرامی‌داشت او برگزار شد؛ از جمله در سال ۱۳۷۴ش. در تهران و در سال ۱۳۸۱ش. در انگلستان که موجب شد مقالات و کتب متعددی درباره‌ی عطار در اروپا و آمریکا منتشر شود.

آثار عطار بر بسیاری از آثار ادبی در جهان نیز تأثیر گذاشته‌است. براساس آثار او، اشعاری در اروپا و آمریکا سروده شده و داستان‌ها، نمایشنامه‌ها، تئاترها و فیلم‌هایی خلق شده‌است؛ از جمله بزرگترین شاعران و نویسندگان جهان می‌توان از **ویکتور هوگو (Victor Hugo)** نام برد که به آثار عطار توجه نشان داده‌است. ویکتور هوگو در تبعید به‌کمک ترجمه خلاصه آثار عطار که **ارنست فونینه (Ernest Fouinet)** انجام داده بود، توانست با دنیای عطار آشنا شود. او در کتاب **شرفیات (Les Orientales)** از عطار یاد کرده‌است و قسمت‌هایی از منطق‌الطیر مانند وادی فقر و فنا را به‌گونه‌ای که خودش دریافت کرده بود، در اثر خود به کار برده‌است. او نخستین کسی است که در کتاب **افسانه قرون (La Legend des Siècles)** احتمالاً آگاهانه از عطار الهام گرفته‌است. نمایشنامه‌های **پرنده آبی (L'Oiseau bleu)** اثر **موریس مترلینگ (Maurice Maeterlinck)**، **براند (Brand)** اثر **هنریک جان ایبسن (Henrik Johan Ibsen)** و در **انتظار گودو (Waiting for Godot)** اثر **ساموئل بکت (Samuel Barclay Beckett)** نیز به منطق‌الطیر عطار نیشابوری بسیار نزدیک است. **موریس بارس (Maurice barres)** یکی دیگر از نویسندگان فرانسوی است. او دیده‌ها و شنیده‌های خود را در سفری که به غرب آسیا داشت، در سفرنامه‌ای با نام

⁷<http://bookcity.org/detail/۱۰۵۸>

پژوهش در کشورهای شرق (Une Enquete au Pays du Levant) بیان کرد. او در این سفرنامه می‌گوید: «من شعر عارفانه‌ای نمی‌شناسم که از منطق الطیر زیباتر باشد و این‌چنین خواننده را به‌سوی کهکشان‌ها به پرواز درآورد». شاعر دیگر متأثر از اندیشه‌های عارف ما، آرمان رنو (Armand Renaud) بود. زیباترین مجموعه شعر او موسوم به شب‌های ایرانی (Nuits persanes) شامل قطعات شاعرانه‌ای است که بسیاری از آن‌ها به تقلید از شاعران فارسی‌زبان به سبک غزل فارسی سروده شده‌است. او طرح کلی کتاب خود و برخی از چکامه‌های آن را به عطار و دیگر عارفان ایرانی مدیون است. «بدین‌گونه که شاعر فرانسوی سرگذشت خود را از جوانی تا پیری، در قالب کتابی آورده که طرح و محتوای آن از جهات بسیاری یادآور منطق الطیر عطار است؛ نخست وصف شور و غوغایی است که همه عالم را فرا گرفته‌است. سپس طی مراحل سیر و سلوک، از گذشته شاعر مایه می‌گیرد... در پایان، رسیدن به سرمنزله عفا و فنا شدن در بحر کل و از این راه به هستی ابدی دست یافتن». مهم‌ترین اقتباس‌تئاتر خارجی از منطق الطیر نمایش‌نامه‌ای است نوشته ژان کلود کارییر (Jean Claude Carrier) است که نخستین بار به کارگردانی پیتر بروک (Peter Brook) در ۱۹۷۹م. به نمایش درآمد. این کتاب توسط داریوش مؤدبیان تحت نام مجمع مرغان به فارسی برگردانده شده‌است. ادوارد فیتز جرال (Edward FitzGerald) معتقد بود برخی از داستان‌های عطار مانند عروج پرندگان، حالت تصویرگری دل‌فریبی دارد. او زمانی به دوستش ادوارد بیلز کاول (Edwardd, Byles) نوشت: «خوش‌حالم که با این شخصیت آشنا شده‌ام. او کسی است که یک عنصر شعری منحصربه‌فرد به‌دست می‌دهد... من خود کتاب خوبی راجع به نیمی از متن اصلی (منطق الطیر) فراهم آورده‌ام. این منظومه مرا به یاد منظومه مجمع پرندگان جفری چاسر (Geoffrey Chaucer) می‌اندازد.» کتاب اجلاس پرندگان (Parlement of Foules) جفری چاسر نیز می‌تواند اقتباسی از منطق الطیر عطار باشد. خاورشناسان اروپایی بیش از آمریکایی‌ها به آثار عطار پرداخته و با ترجمه، تفسیر، تحقیق و خلق آثار ادبی بر مبنای آن در معرفی عطار کوشیده‌اند. تلاش آن‌ها از قرن هجدهم میلادی آغاز شد و پس از آن روزبه‌روز قوت و شدت بیشتری گرفت. از میان آثار ترجمه، اقتباس، نمایش‌نامه و پژوهش که در اروپا به چاپ رسیده‌است، ۴۶ درصد سهم فرانسویان، ۳۶ درصد سهم انگلیسی‌ها و ۱۸ درصد سهم آلمان‌ها بوده‌است.^۸

در آمریکا تلاش‌های جان آرتور آربری (Arthur John Arberry)، رابرت بلائی (Robert Bly)، کلمن بارکس (Coleman Barks) و دیک دیویس (Dick Davis) برای ترجمه آثار عطار قابل ستایش است.

برخی از مهم‌ترین ایران‌شناسانی که درباره عطار دست به تحقیق و پژوهش زده‌اند عبارتند از: هلموت ریتز (Helmut Ritter)، فرانکلین لونیس (Franklin Lewis)، هرمان لندولت (Herman landolt)، سیلوستر دوسی (Sylvester Dussay)، گابریل گاتلین (Gabriel Guitlin)، فن هامر پورگشتال (Fan Hammer-Purgstall)، اریک هرملین (Eric Hermelin)، دیک دیویس (Dick Davis)، یوگنی ادواردوویچ برتلس (Yevgeny Eduardevich Bertles)، فریتس مایر (Fritz Meier)، بی. راین (B. Reinert)، رینولد نیکلسن (Reynold Nicholson)، جان ای. بویل (John A. Boyle)، پیتر یوری (Peter Yuri)، جان آرتور آربری (Arthur John Arberry)، رابرت بلائی (Robert Bly)، کلمن بارکس (Coleman Barks) و ادوارد فیتز جرال (Edward FitzGerald).

^۸ ذبیحی، آزاده؛ آذر، اسماعیل، (زمستان ۱۳۹۷ش)، تأثیرپذیری اروپا از آثار و اندیشه‌های عرفانی عطار نیشابوری، مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گهر گویا)، دوره ۱۲، شماره ۴، شماره پیاپی ۳۹، صص. ۷۳-۱۰۰.

لطفاً ما را دنبال کنید تا برای شما از ایران‌شناسی بیشتر بنویسیم.

نویسنده:

معصومه موسویان

ویراستار:

دکتر نیکو تفردی

feedback@iranologists.org

لغت‌نامه:

۱- اکسیر: کیمیا

۲- بادیه: صحرا

۳- اندر خم: در پیچ و خم

۴- کلک: قلم

۵- وادی: صحرا